

Ετερολογίες

Περιοδική Έκδοση Κοινωνικής Θεωρίας και
Έρευνας για το Δίκαιο

Τρόπος Παραπομπής:

N. Φωλίνας, «Προβλήματα δικαίου στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου», Ετερολογίες. Περιοδική έκδοση κοινωνικής θεωρίας και έρευνας για το δίκαιο, τεύχος 5, Ιούλιος 2026, 96-114.

Προσβάσιμο σε: <https://eterologies.com/2026/07/01/karlmарx/>

Προβλήματα δικαίου στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*

Του Νίκου Φωλίνα*

Περίληψη

Είναι ο καπιταλισμός άδικος με βάση τη μαρξική θεωρία; Έχει ο Μαρξ θεωρία για το δίκαιο; Οι διενέξεις αυτών των δύο πολύ χαρακτηριστικών ερωτημάτων με τον έναν ή τον άλλο τρόπο συνεχίζονται μέχρι και τις ημέρες μας. Σε αυτό το άρθρο θα επιχειρήσω να εξηγήσω τους όρους με τους οποίους η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας στέκεται στο περί δικαίου ή άδικου χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ερώτημα. Ισχυρίζομαι ότι για να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε τα ερωτήματα αυτά δεν μπορούμε παρά να ανατρέξουμε στους όρους με τους οποίους η κριτική της πολιτικής οικονομίας στοχάζεται στο πρόβλημα του δικαίου. Ως εκ τούτου, θα προσεγγίσω το πρόβλημα του δικαίου όπως αυτό εμφανίζεται στα διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης που αξιοποιεί ο Μαρξ στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Ειδικότερα, θα επεξεργαστώ τη συγκρότηση της σφαίρας του δικαίου όπως διαμορφώνεται στο επίπεδο της κυκλοφορίας. Στη συνέχεια, θα προσεγγίσω την έννοια του δικαίου στο επίπεδο της παραγωγής, στο οποίο παρακολουθώ τον αναδιπλασιασμό της έννοιας του δικαίου με το ερώτημα αν μπορεί να χαρακτηριστεί τόσο ρεφορμιστική όσο και δυνάμει επαναστατική κατηγορία. Τέλος θα καταλήξω στη θέση ότι ο

---

* Δρ. Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας,
Πάντειο.

Μαρξ δεσμεύεται από τα κανονιστικά περιεχόμενα της ανάλυσής του, οπότε και με αυτόν τον τρόπο δύναται να προσδιοριστεί μια αναβαθμισμένη έννοια δικαίου, που υποβοηθά το αίτημα για χειραφέτηση της εργατικής τάξης από την κεφαλαιακή εκμετάλλευση.

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια έχει επανέλθει μια συζήτηση η οποία είχε διεξαχθεί ξανά τις δεκαετίες του 1970-1980 και αφορούσε το ερώτημα αν η μαρξική ανάλυση αφορά τον δίκαιο ή μη χαρακτήρα του καπιταλισμού. Σε αυτή τη συζήτηση ενεπλάκησαν νομικοί, πολιτικοί επιστήμονες, οικονομολόγοι αλλά και κάθε άλλου είδους μαρξιστές ή μη. Με άλλα λόγια, υπήρχαν πολλές θέσεις και κάθε ερευνητρια και ερευνητής εξέθετε την επιστημονική του τοποθέτηση στο θέμα. Δεν έχει σημασία, νομίζω, να κάνω μια γενεαλογία αυτής της συζήτησης, ποιο κείμενο ήταν αυτό το οποίο την πυροδότησε και ποιος απάντησε τι σε ποιον. Θα κάνω ωστόσο ορισμένες παρατηρήσεις, οι οποίες πλαισιώνουν την συζήτηση,

Οι αναφορές στο *Κεφάλαιο* γίνονται στην έκδοση: Μαρξ, Κ. (2016). *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (Θ. Γκιούρας, μτφ. – Θ. Γκιούρας & Θ. Νουτσόπουλος, επιμ.). Αθήνα: ΚΨΜ· στο κείμενο σημειώνονται ως Κ/1 και αριθμός σελίδας.

επικεντρώνοντας στους καθ' ύλην αρμόδιους για το ζήτημα του δικαίου, δηλαδή τους πολιτικούς φιλοσόφους.

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να κάνουμε έναν αδρό διαχωρισμό για τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει ο Μαρξ το δίκαιο: εν πρώτοις, απαντάται η θέση των Tucker-Wood. Σύμφωνα με αυτή τη θέση ο Μαρξ, με βάση κειμενικά πειστήρια και τεκμήρια δεν συζητά τον δίκαιο ή μη χαρακτήρα του καπιταλισμού και καταλήγουν ότι στα (λιγοστά σε σύγκριση με το σύνολο του έργου του) σημεία που συζητιέται αυτή η θέση, για τον Μαρξ ο καπιταλισμός δεν είναι άδικος. Αυτή η τοποθέτηση συζητιέται μέχρι σήμερα και την υπερασπίζεται ο ίδιος ο Wood,¹ ο οποίος σε διάφορες παραλλαγές υποστηρίζει ότι «ο Μαρξ δεν καταδίκασε τον καπιταλισμό επειδή είναι άδικος».² Σε κάθε περίπτωση και εν προκειμένω συμφωνώντας με τον Tucker δεν υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός δεν ενέχει

την εκμετάλλευση, την κυριαρχία και την εξαθλίωση, ωστόσο αυτές οι κατηγορίες δεν συστηματοποιούνται υπό τη σκευή μιας κανονιστικής έννοιας δικαίου.³ Υπό αυτή την έννοια, και ακριβώς επειδή δεν υπάρχει μια συστηματική μελέτη στο μαρξικό έργο για το δίκαιο ή μια μαρξική φιλοσοφία του δικαίου καταλήγουν στην υπέρβαση της κατηγορίας του δικαίου από τον Μαρξ. Μια δεύτερη προσέγγιση που προκύπτει από τις τοποθετήσεις των Buchanan, Lukes και Nielsen.⁴ Αν και οι θέσεις αυτών των θεωρητικών δεν διακρίνονται από την ίδια συνάφεια μεταξύ τους, όπως η πρώτη θέση, grosso modo υποστηρίζουν ότι ο Μαρξ μέσα από μια δική του πρόσληψη της έννοιας της δικαιοσύνης επικρίνει τον καπιταλισμό, την οποία όμως δεν την διατυπώνει ρητά. Άρα, ενώ ο Μαρξ έχει μια έννοια δικαιοσύνης, με βάση την οποία μπορεί να κάνει κριτική στον καπιταλισμό, την ίδια στιγμή αυτή η έννοια δεν εκτίθεται συστηματικά, παρόλο που υπονοείται. Μια τρίτη προσέγγιση προκύπτει από τις θέσεις των G.A. Cohen, Elster και Geras με βάση τους οποίους

---

¹ Πρβλ. A. Wood, «The Marxian Critique of Justice», *Philosophy & Public Affairs* 1(3), 1972, 244–282· A. Wood, «Marx on Right and Justice: A Reply to Husami», *Philosophy & Public Affairs* 8(3), 1979, 267–295.

² A. Wood, «Does Marx hold that capitalism is unjust? A Reply to Zhongqiao Duan», *Journal of Social and Political Philosophy* 2(1), 2023, 18–33, εδώ: 19.

³ Πρβλ. R. Tucker, *Philosophy and Myth in Karl Marx*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1961· R. Tucker, *The Marxian Revolutionary Idea*, Νέα Υόρκη: W. W. Norton & Company Inc., 1969.

⁴ Πρβλ. A. Buchanan, «Exploitation, Alienation, and Injustice», *Canadian Journal of Philosophy* 9(1), 1979, 121–139· A. Buchanan, *Marx and Justice: The Radical Critique of Liberalism*, Νιου Τζέρσεϊ: Rowman & Littlefield, 1982· S. Lukes, *Marxism and Morality*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1985· K. Nielsen, «On the Poverty of Moral Philosophy: Running a Bit with the Tucker-Wood Thesis», *Studies in Soviet Thought* 33(2), 1987, 147–164· K. Nielsen, «Arguing about Justice: Marxist Immoralism and Marxist Moralism», *Philosophy & Public Affairs* 17(3), 1988, 212–234.

ο Μαρξ ρητά έχει θεωρία δικαιοσύνης.⁵ Αντίστοιχα με τους προηγούμενους στοχαστές, δεν διακρίνονται από συνάφεια μεταξύ τους, αλλά και πάλι χάριν συντομίας μπορούμε να δούμε ότι για αυτούς τους στοχαστές ο Μαρξ, ακριβώς επειδή έχει ως θεωρητικός ενσωματώσει την κανονιστικότητα (γιατί μεταξύ άλλων είναι και ηθικός φιλόσοφος) με βάση την τελευταία κάνει κριτική στον καπιταλισμό. Αυτή η κανονιστική κριτική με άλλα λόγια, προκύπτει από μια «καλώς θεμελιωμένη, διιστορική θεωρία της δικαιοσύνης».⁶

Όπως μπορεί να γίνει κατανοητό, μάλλον εύκολα με βάση τις προηγηθείσες βιβλιογραφικές αναφορές, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι αυτή η συζήτηση με τους όρους που διατυπώθηκαν γίνεται στο εσωτερικό μιας ειδικής κατηγορίας

---

⁵ Πρβλ. G.A. Cohen, «Review of Allen Wood's *Karl Marx*», *Mind* 92(367), 1983, 440–445· G.A. Cohen, *History, Labour, and Freedom: Themes from Marx*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1988· G.A. Cohen, *Rescuing Justice and Equality*, Κέμπριτζ: Harvard University Press, 2008· J. Elster, *Making Sense of Marx*, Παρίσι: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1985· N. Geras, «The Controversy About Marx and Justice», *New Left Review* 1/150, 1985· N. Geras, «Bringing Marx to Justice: An Addendum and Rejoinder», *New Left Review* 1/195, 1992.

⁶ V. Stoian, *Property Owning Democracy, Socialism and Justice: Rawlsian and Marxist Perspectives on the Content of Social Justice*, διδακτορική διατριβή, Βουδαπέστη: Department of Political Science, Central European University, 2014, 3.

του μαρξισμού, η οποία αναφέρεται ως αναλυτικός μαρξισμός.⁷ Το πραγματικά ενδιαφέρον είναι ότι αυτή η συζήτηση ανακινείται πλέον εξ Ανατολών και προκαλεί τους προπάτορες της προηγούμενης συζήτησης που σε αδρές γραμμές κατέγραψα.⁸

Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσω να τοποθετηθώ για ζητήματα δικαίου, δικαιοσύνης και δικαιωμάτων όχι από τη σκοπιά του συνόλου του μαρξικού έργου, κάτι το οποίο θεωρώ ότι δεν μπορεί παρά να εκταθεί σε μέγεθος μονογραφίας, αλλά από τη σκοπιά του magnum opus του Μαρξ, δηλαδή του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Αυτή η κίνηση θεωρώ ότι μου εξασφαλίζει τρία κατά βάση πλεονεκτήματα έναντι θεωρήσεων οι οποίες αξιοποιούν, κατά το μάλλον ή ήττον, σκόρπιες μαρξικές ρήσεις

⁷ Για το τι είναι και με ποιον τρόπο μπορεί να προσεγγιστεί ο αναλυτικός μαρξισμός, πρβλ. το κατατοπιστικό άρθρο του Ν. Βρούσαλη, «Τι είναι ο αναλυτικός μαρξισμός», *Κρίση* 2018/1, 33–52.

⁸ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Ζ. Duan, ο οποίος —μάλλον μεταφορικά— προκαλεί τις θέσεις του Allen Wood, ο οποίος με τη σειρά του χαιρετίζει την ανακίνηση αυτής της συζήτησης στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Πρβλ. Ζ. Duan, «Does Marx Take Capitalism As “Just”? Challenging the Three Supporting References of Allen Wood», *Journal of Social and Political Philosophy* 2(1), 2023, 1–17· Α. Wood, «Does Marx hold that capitalism is unjust? A Reply to Zhongqiao Duan», *Journal of Social and Political Philosophy* 2(1), 2023, 18–33· J. Hu, «Beyond Capitalist Justice: The Role of Historical Materialism in Marx's Theory of Justice», *Critique* 52(1), 2024, 139–155.

ή και ενγκελσιανές υπό το πρίσμα ενός ερωτήματος, όπως για παράδειγμα είναι αυτό της δικαιοσύνης και του δικαίου. Πρώτον, μια έννοια όπως αυτή του δικαίου, η οποία δεν έχει αναπτυχθεί με συστηματικό τρόπο, αν δεν ληφθεί εντός ενός συστηματικού πλαισίου είναι πολύ πιθανό να ετεροκαθορίζεται κατά περίπτωση από το εκάστοτε κείμενο στο οποίο ανήκει. Αν δεν καταλήξει να ετεροκαθορίζεται, αλλά εξετάζεται εντός της συστηματικότητας τότε αυτή η ανακατασκευή απαιτεί την εκ νέου αξιοποίηση της συστηματικότητας του κειμένου. Τούτο αφορά κατά βάση τα επιστημονικά και όχι τα δημοσιογραφικά ή πολεμικά κείμενα του Μαρξ, ακριβώς επειδή στα πρώτα υπάρχει η δυνατότητα της εν λόγω συστηματικής ανακατασκευής υπό ένα ορισμένο πρίσμα. Σε αυτή την κατεύθυνση θα αποπειραθώ να εξηγήσω προβλήματα του δικαίου στο corpus του Κεφαλαίου. Δεύτερον, το βασικό πλεονέκτημα που προσφέρει μια ειδική μελέτη του Κεφαλαίου είναι η 'ασφάλεια' της μεθοδολογίας του. Χωρίς να θέλω να προσφύγω σε επιστημολογικές προκειμένες, είναι σαφές ότι αυτό το έργο το χαρακτηρίζει μια μεθοδολογική έκθεση των κατηγοριών της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Σε αυτή την έκθεση θα βασιστώ για να στηρίξω το επιχειρήμα περί δικαίου που εντοπίζω στις αναλύσεις του Κεφαλαίου. Όπως θα φανεί και από τη διάρθρωση του επιχειρήματός μου, βασική μου θέση

είναι ότι το πρόβλημα του δικαίου δεν μπορεί παρά να προϋποθέσει το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο αναφέρεται, και από αυτό μπορούν να εξαχθούν τα θετικά ή αρνητικά περιεχόμενα του δικαίου, όπως θα επιχειρήσω να δείξω. Το ζήτημα του δικαίου περιστρέφεται γύρω από τις μορφές που παίρνει αυτή η έκθεση των διάφορων επιπέδων ανάλυσης, που όχι μόνο θέτουν σε κίνηση τις μαρξικές κατηγορίες, αλλά αντιστοιχούν επίσης στις παραμορφωμένες δικαϊκές μορφές που παράγει το κεφάλαιο ως κοινωνικό υποκείμενο. Τέλος, στόχος μου σε αυτό το άρθρο είναι να διερευνήσω τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ αντιμετωπίζει το ζήτημα του δικαίου στο Κεφάλαιο ή, με άλλα λόγια, θα εξετάσω τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ αναπτύσσει στο Κεφάλαιο τις βασικές συστημικές μορφές συγκρότησης, υπεράσπισης και αντίκρουσης του δικαίου, κατά βάση από τη σκοπιά της εργατικής τάξης. Η τελευταία στην υπόθεση εργασίας του εν λόγω άρθρου προσλαμβάνεται ως επαναστατικό υποκείμενο (και) δικαίου, το οποίο δίκαιο με τη σειρά του νομιμοποιεί την πρόσβλεψη στην εργατική εξουσία, όπως αναφέρεται στο 13ο κεφάλαιο περί μηχανημάτων (Κ/1: 449), που οδηγεί, εν τέλει, στην οικονομική και αξιακή χειραφέτηση της εργατικής τάξης.

Στην παρούσα εργασία αρθρώνω εν πολλοίς το επιχείρημά μου σε τρία βήματα. Το πρώτο αφορά το πεδίο της κυκλοφορίας. Το δεύτερο το πεδίο του δικαίου στο επίπεδο ανάλυσης της παραγωγής απόλυτης υπεραξίας και το τρίτο το πεδίο του δικαίου στο επίπεδο ανάλυσης της παραγωγής σχετικής υπεραξίας. Όσον αφορά το πρώτο, ενδιαφέρει ειδικά καθότι εκεί εντοπίζεται η καταστατική στιγμή συγκρότησης του δικαϊκού πεδίου. Ακριβώς επειδή δεν βρίσκεται η ανάλυση στο επίπεδο της ανεπτυγμένης κεφαλαιακής κυκλοφορίας, κατά την οποία οι στιγμές κύκλωσης του κεφαλαίου διαμεσολαβούν τη σφαίρα της επιφάνειας, αλλά βρίσκεται σε ένα πιο θεμελιακό επίπεδο αφαίρεσης, εντοπίζω τους όρους με τους οποίους συγκροτείται η δικαϊκή σφαίρα. Σχετικά με το δεύτερο, ενδιαφέρει το δίκαιο ως πεδίο συγκρότησης αντινομίας μεταξύ της εργατικής τάξης και της τάξης των κεφαλαιοκρατών. Η εν λόγω αντινομία έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά: από τη μία είναι η μήτρα γένεσης παραγωγής βίας μεταξύ του κεφαλαιοκράτη και του εργάτη και από την άλλη αναδεικνύει τη γλώσσα του δικαίου ως επικοινωνία στο ίδιο επίπεδο που είναι αυτό των ισότιμων δικαϊκών υποκειμένων. Στο τρίτο σημείο θα δείξω τον τρόπο με τον οποίο ανανοηματοδοτείται η έννοια δικαίου στον Μαρξ και συμβάλλει το τελευταίο στον αγώνα της εργατικής τάξης και αντίστοιχα με ποιον τρόπο δεσμεύονται

από το κανονιστικό ιδεώδες της εξουσίας της εργατικής τάξης. Θα καταλήξω, συμπερασματικά, σε μια έννοια δικαίου όπως αυτή συνάγεται από τον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου, η οποία θα θεματοποιεί τα προβλήματα που αυτή ενέχει στη μαρξική ανάλυση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας.

Βήμα 1^ο: Κυκλοφορία

Είναι σαφές ότι η μαρξική έκθεση στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου εκκινεί από το επίπεδο της επιφάνειας. Σε αυτό το επίπεδο παρουσιάζονται τα εμπορεύματα ως πλούτος και σε αυτό αντίστοιχα εξετάζονται τα εμπορεύματα ως η πλέον πυρηνική κατηγορία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στην περίπτωση της παρούσας εργασίας, η κατηγορία του εμπορεύματος, ως αυτούσια και σε βαθμό αναλυτικό φαίνεται να μην αφορά αυτά που ακολουθούν. Ως εκ τούτου, θα ξεκινήσω από ένα παράθεμα από το 2ο κεφάλαιο που αναφέρεται στην ανταλλαγή. Εκεί αναφέρεται ότι:

«Τα εμπορεύματα δεν μπορούν να πάνε στην αγορά και να ανταλλάγουν από μόνα τους. Πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε τους φύλακές τους, τους εμπορευματοκατόχους. Τα εμπορεύματα είναι

πράγματα και συνεπώς δεν μπορούν να προβάλουν καμία αντίσταση απέναντι στους ανθρώπους ... Για να αλληλοσυσχετιστούν αυτά τα πράγματα ως εμπορεύματα, θα πρέπει οι εμπορευματοφύλακες να συμπεριφερθούν μεταξύ τους ως πρόσωπα οι βουλήσεις των οποίων εγκατοικούν σ' αυτά τα πράγματα, ώστε ο ένας να ιδιοποιείται το ξένο εμπόρευμα μόνο με τη βούληση του άλλου, δηλαδή μόνο μέσω μιας κοινής βουλευτικής πράξης με την οποία ο καθένας εκποιεί το δικό του εμπόρευμα. Θα πρέπει λοιπόν να αναγνωριστούν αμοιβαία ως ατομικοί ιδιοκτήτες. Η δικαϊκή αυτή σχέση, η μορφή της οποίας είναι το συμβόλαιο, ανεξαρτήτως του εάν έχει αναπτυχθεί νομικά ή όχι, είναι μια βουλευτική σχέση στην οποία αντανakλάται η οικονομική σχέση. Το περιεχόμενο αυτής της δικαϊκής ή βουλευτικής σχέσης είναι δεδομένο μέσα από την ίδια την οικονομική σχέση» (Κ/1: 64).

Από το συγκεκριμένο χωρίο μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις, οι οποίες αφορούν ειδικά την προβληματική του δικαίου. Αρχικά, τίθεται το ζήτημα του προσώπου, μιας κατ' εξοχήν νεωτερικής έννοιας του δικαίου. Το νομικό πρόσωπο ως πρόσωπο δικαίου παραπέμπει σε μια ιδιότητα κατοχής αλλά και

δυνατότητας ανταλλαγής, με άλλα λόγια το νομικό πρόσωπο ως δικαϊκό τίθεται ως φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Υπό αυτό το πρίσμα και ως πρόσωπο τοποθετείται εντός της σχέσης με άλλα υποκείμενα δικαίου, στην οποία σχέση δρα βουλευτικά. Αυτή η βούληση προκαταλαμβάνεται από μια έννοια ιδιοκτησίας και σε αυτήν απευθύνεται το έτερο πρόσωπο της ανταλλαγής. Είναι σαφές ότι, ακόμα και σε αυτό το αναλυτικό επίπεδο ο Μαρξ προεικονίζει την (διάσημη) τοποθέτηση που κάνει στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου στην οποία επιτίθεται σε θεωρίες φυσικού δικαίου:

«θα ήταν ανοησία, αν μιλούσαμε για φυσική δικαιοσύνη... Η δικαιοσύνη στις συναλλαγές μεταξύ των φορέων της παραγωγής βασίζεται στο δεδομένο ότι οι συναλλαγές αυτές απορρέουν ως φυσικές συνέπειες από τις σχέσεις παραγωγής. Οι νομικές μορφές, με τις οποίες εμφανίζονται αυτές οι οικονομικές συναλλαγές..., δεν δύνανται, ως απλές μορφές, να καθορίσουν το ίδιο το περιεχόμενο. Απλώς το αποτυπώνουν. Το περιεχόμενο αυτό είναι δίκαιο, όταν αντιστοιχεί στον τρόπο

παραγωγής, όταν του προσήκει. Είναι άδικο, όταν αντιβαίνει σ' αυτόν» (Κ/3: 429).⁹

Η στιγμή της αναγνώρισης της αμοιβαίας ιδιοκτησίας, άρα η έννοια της ιδιοκτησίας συνιστά και προϋποθέτει την ίδια στιγμή μια δικαϊκή σχέση. Ο Μαρξ αναγνωρίζει μια μορφή συμβολαίου σε αυτή τη σχέση, το οποίο, και εδώ θεωρώ ότι είναι το κρίσιμο, αφορά τόσο μια νομική όσο και μια μη νομική μορφή. Ήδη σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης καθίσταται σαφές από τη σκοπιά της κριτικής ότι το δίκαιο μπορεί να υλοποιηθεί τόσο μέσα από τις νομικές του μορφές, όσο και χωρίς αυτές. Αυτός ο αναδιπλασιασμός θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι αφορά τόσο το πεδίο του δικαίου όσο και αυτό της βούλησης, καθότι η δικαϊκή είναι και βουλευτική σχέση. Επιπρόσθετα, η ίδια η οικονομική σχέση αναδιπλασιάζεται σε βουλευτική και δικαϊκή.

---

⁹ Σαν συνέχεια αυτού του αποσπάσματος ο Μαρξ αναφέρει ότι η δουλεία ή η δουλοπαροικία στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής είναι άδικες σχέσεις. Αυτή η θέση, λόγω της προφάνειάς της έχει αξιοποιηθεί είτε με πλήρη και κυριολεκτική αποδοχή (*Tucker-Wood thesis*) είτε αμφισβητούμενη (Lukes) είτε ως αναστοχαστικός βατήρας περί δικαίου (Cohen, Geras) σχεδόν από όλες τις εργασίες που εξετάζουν τη σχέση δικαίου και Μαρξ. Εν προκειμένω θεωρώ ότι ξεκαθαρίζει τη δέσμευση της δικαιοσύνης από την οικονομία, για αυτό και παρατίθεται. Θεωρώ ωστόσο ότι δεν μπορεί να προσληφθεί ως θέσφατο για δύο λόγους: ο πρώτος αφορά τη γραμματολογική σκοπιά εξέτασης των μαρξικών κειμένων. Ο τρίτος τόμος

Ο αναδιπλασιασμός της αυτός της είναι ουσιώδης, ακριβώς επειδή «τα εμπορεύματα δεν μπορούν να πάνε στην αγορά [...] από μόνα τους», άρα προϋποθέτουν μια έννοια δικαϊκού προσώπου, οπότε φαίνεται ότι και το πεδίο της οικονομίας διαμεσολαβείται από την έννοια του προσώπου. Άρα, μάλλον, η οικονομική σχέση δεν αφορά μια θέση περί ενός κυρίαρχου περιεχομένου αλλά συγκροτείται επί τη βάση της έννοιας του προσώπου, κάτι το οποίο θα καταστεί σαφέστερο στο επόμενο μέρος της εργασίας.

Τέλος, η μαρξική κριτική προχωρά σε έναν τρίτο αναδιπλασιασμό (μετά τη νομική ή μη μορφή, το δίκαιο και τη βούληση) ο οποίος με κάποιον τρόπο αφήνεται μετέωρος: μορφή και περιεχόμενο, τα οποία προσδιορίζονται από την οικονομική σχέση.¹⁰ Εύλογα, μάλλον, θα μπορούσε να εξαχθεί η

δεν ολοκληρώθηκε από τον Μαρξ και η τοποθέτηση των χειρογράφων που ο ίδιος συνέταξε προέρχεται από τον Ένγκελς. Ο δεύτερος που είναι περιεχομενικός αφορά τα επίπεδα της μαρξικής έκθεσης. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας δεν σταματά στην κυκλοφορία, αλλά την προϋποθέτει ως δομική στιγμή της ανάλυσής της. Υπό αυτή την έννοια, η 'αποκρυπτογράφηση' αυτού του σημείου απαιτεί για να επιτευχθεί σωστά και τις αναλύσεις της παραγωγής.

¹⁰ Στο ζήτημα της μορφής και του περιεχομένου εν σχέσει με το δίκαιο, κρίνω ότι βοηθά η θέση του Ψυχοπαίδη: «Η έννοια της δικαιοσύνης την οποία

θέση ότι η μορφή αντιστοιχεί στο δίκαιο ενώ το περιεχόμενο στην οικονομική σχέση. Σε περίπτωση όμως που ακολουθήσουμε την υπόνοια περί νομικής ή μη έκφρασης του δικαίου, η θέση περιπλέκεται. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο θεωρώ ότι αυτή η υπόνοια που τέθηκε και από το δεύτερο σημείο (δίκαιο, βούληση, πρόσωπο) ξεδιαλύνεται όταν περάσουμε στο πεδίο της παραγωγής.

Βήμα 2^ο: Παραγωγή απόλυτης υπεραξίας

Το πρόβλημα του δικαίου στην παραγωγή απόλυτης υπεραξίας μπορεί να θεματοποιηθεί με βάση την έκθεση της προβληματικής των ορίων της εργάσιμης ημέρας. Το περιεχόμενο του νόμου της ανταλλαγής μεταξύ κεφαλαιοκράτη και εργάτη είναι το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη, το οποίο γεννά την υπεραξία. Τούτο σημαίνει, ότι σε επίπεδο συνδιαλλαγής δύο εμπορευματοκατόχων, όπως είναι στην περίπτωση μας ο κεφαλαιοκράτης και ο εργάτης, το συμβόλαιο της ανταλλαγής αφορά την πώληση της εργασιακής δύναμης

περιέχει η κριτική της πολιτικής οικονομίας, προκύπτει ακριβώς ... στη φάση της αναπτυγμένης σε κοινωνική κλίμακα παραγωγής, στην οποία γεννιέται κριτικά, ως άρνηση της αναντίστοιχης προς το περιεχόμενο μορφής, η ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης κατά την ιδιοποίηση». Βέβαια, όπως θα φανεί, μάλλον δεν πρόκειται για ζήτημα ιδιοποίησης της διευρυμένης παραγωγής

του δεύτερου στον πρώτο. Μέσα από αυτή την πώληση ο κεφαλαιοκράτης αντλεί την υπεραξία, η οποία για να εξηγηθεί αναγκάζει τον Μαρξ να ανατρέξει στο πεδίο της παραγωγής. Στο τελευταίο, όμως κυριαρχεί μια εικόνα: αυτή με τον κεφαλαιοκράτη που προπορεύεται, κρυφογελώντας και του εργάτη που ακολουθεί ντροπαλός, διστακτικός και περιμένει το γδάρισμα (Κ/1: 150). Εντός της παραγωγής, το πρόβλημα μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: ενώ ο κεφαλαιοκράτης και ο εργάτης στην κυκλοφορία έχουν συμβολαιοποιήσει μια σχέση ανταλλαγής, αυτό που είναι προς επίλυση είναι τα όρια της εργάσιμης ημέρας, ως βασικό πρόβλημα. Εδώ ο Μαρξ βάζει τους δρώντες να μιλήσουν τη γλώσσα του δικαίου και των δικαιωμάτων. Με άλλα λόγια:

Εκτός από κάποια τελείως ελαστικά όρια, δεν προκύπτει από την ίδια τη φύση της εμπορευματικής ανταλλαγής κανένα όριο της εργάσιμης ημέρας, άρα κανένα όριο της υπερεργασίας. Ο κεφαλαιοκράτης προασπίζει το

της κοινωνίας, αλλά το περί δικαίου ερώτημα εκτείνεται στην υλικότητα του τρόπου παραγωγής και στις αξίες που προκύπτουν από αυτόν. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Η υλιστική θεωρία της “δίκαιης” ιδιοποίησης», στο Κ. Σταμάτης (επιμ.), *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1985, 134.

δικαίωμά του ... ο εργάτης προασπίζει το δικαίωμά του (Κ/1: 206).

Η παραγωγή, με άλλα λόγια, γεννά προβλήματα τα οποία δεν επιλύονται από την συμβολαιοποίηση της σχέσης κεφαλαιοκράτη και εργάτη. Παρόλα αυτά, σε αυτό το σημείο παρατηρούμε ότι για να συνεννοηθούν ο κεφαλαιοκράτης και ο εργάτης αξιοποιούν τη γλώσσα των δικαιωμάτων (καθότι αυτά προασπίζουν αμφότεροι) και τα οποία προηγούνται χρονικά της παραγωγικής διαδικασίας. Βέβαια, τα δικαιώματα στην κυκλοφορία έχουν ένα διττό χαρακτήρα: είναι αντικείμενο χλευασμού, όταν παρουσιάζονται ως παράγωγα ενός θεϊκού σχεδίου της «Παμπόνηρης πρόνοιας» (Κ/1: 150) και την ίδια στιγμή όμως είναι και ο μοναδικός παράγοντας ειρήνευσης για τον κοινωνικό ιστό, τουλάχιστον στο επίπεδο της κυκλοφορίας. Το πραγματικά ενδιαφέρον εδώ είναι ότι τούτη η ειρήνευση της σχέσης κεφαλαιοκράτη και εργάτη προϋποθέτει το μονοπώλιο της νόμιμης βίας του κράτους, καθότι το κράτος διαθέτει τη «συγκεντρωμένη και οργανωμένη βία της κοινωνίας» (Κ/1: 705), άρα εγγυάται τη σχέση κεφαλαιοκράτη-εργάτη. Αυτή η εγγύηση ωστόσο κρίνεται από το μαρξικό κείμενο ως πολύ εύθραυστη, καθότι ο εγγυητής, ενώ στο επίπεδο της κυκλοφορίας μέσα από την Ελευθερία, την Ισότητα και την Ιδιοκτησία κατορθώνει να

συγκροτήσει έναν δίκαιο συμβιβασμό, στο κατώφλι της παραγωγής αποκλείεται από τα ίδια τα συμβαλλόμενα μέρη. Τα δύο συμβαλλόμενα μέρη, αντίστοιχα, ίδια βουλήσει αποφασίζουν για το αποκλειστικό μέλλον τους, αποκλείοντας τον εγγυητή, όταν αναγράφεται ότι «Απαγορεύεται η είσοδος εις τους μη έχοντες εργασία» (Κ/1: 150) στο κατώφλι του τόπου της παραγωγής. Άρα, απαγορεύεται αυτοστιγμεί η είσοδος στον εγγυητή της σχέσης, δηλαδή στο κράτος, από κοινού με τα συμβαλλόμενα μέρη.

Στο πεδίο της παραγωγής ο Μαρξ σημειώνει την ενεργοποίηση των συμφωνηθέντων μεταξύ των δύο πλευρών με πρώτη την πλευρά του κεφαλαιοκράτη ο οποίος «αγόρασε την εργασιακή δύναμη στην καθημερινή αξία της» και επομένως «[Τ]ου ανήκει η χρηστική αξία της στη διάρκεια μίας εργάσιμης ημέρας. Έχει αποκτήσει λοιπόν το δικαίωμα να βάλει τον εργάτη να εργαστεί γι' αυτόν κατά τη διάρκεια μίας ημέρας» (Κ/1: 203). Ο εργάτης από την άλλη δηλώνει την καταπάτηση του δικαιώματος αυτού από τον κεφαλαιοκράτη καθότι, όπως αναφέρει ο ίδιος ο εργάτης: «Μου πληρώνεις μονοήμερη εργασιακή δύναμη εκεί όπου καταναλώνεις τριήμερη. Αυτό είναι ενάντια στο συμβόλαιό μας και στο νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής» (Κ/1: 205). Εδώ παρατηρούμε έναν αναδιπλασιασμό στην ίδια

κίνηση: ενώ ο κεφαλαιοκράτης, παρουσιάζει εαυτόν ότι αξιοποιεί την συμφωνία στο έπακρο, άρα για μια εργάσιμη ημέρα καταβάλλει τα συμφωνηθέντα, την ίδια στιγμή, ο κεφαλαιοκράτης μετατρέπει τη μία εργάσιμη ημέρα σε τρεις. Από αυτή την κίνηση εντοπίζεται το όριο των δικαιωμάτων, όταν τα τελευταία συναντούν το περιεχόμενο της κεφαλαιοκρατικής σχέσης, την εκμετάλλευση:

Ο κεφαλαιοκράτης προασπίζει το δικαίωμά του ως αγοραστής όταν επιδιώκει να κάνει την εργάσιμη ημέρα όσο πιο μακρά γίνεται και, ει δυνατόν, να κάνει δύο εργάσιμες ημέρες από μία. Από την άλλη πλευρά, η ειδική φύση του πουλημένου εμπορεύματος εμπεριέχει ένα όριο της κατανάλωσής του από τον αγοραστή, και ο εργάτης προασπίζει το δικαίωμά του ως πωλητής όταν θέλει να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα σε ένα καθορισμένο κανονικό μέγεθος. Προκύπτει λοιπόν εδώ μια αντινομία, δικαίωμα ενάντια σε δικαίωμα, και τα δύο εξίσου επικυρωμένα από το νόμο της εμπορευματικής

ανταλλαγής. Μεταξύ ίσων δικαιωμάτων αποφασίζει η βία (Κ/1: 206).

Η εν λόγω αντινομία αφενός δείχνει τα όρια των δικαιωμάτων, τα οποία από παράγοντα ειρήνευσης στην κυκλοφορία γίνονται μήτρα παραγωγής βίας στην παραγωγή. Με άλλα λόγια, τα δικαιώματα έχουν μια ειδική επιπλέον λειτουργία: την απόκρυψη της εκμετάλλευσης. Η βία προκύπτει ακριβώς από την πιστή τήρηση των δικαιωμάτων και την άρση αυτής της απόκρυψης.¹¹

Επανερχομαι στη συνδιαλλαγή των δύο πλευρών. Η δυνατότητα συνδιαλλαγής τους, δηλαδή του κεφαλαιοκράτη και του εργάτη, τις αναδεικνύει ως δικαϊκά υποκείμενα, τα οποία διέπονται από τυπική καθολική ισότητα, ακριβώς επειδή είναι ίσα απέναντι στο νόμο και τα οποία έχουν συντελέσει μια κοινή (προφανώς) συμβολαιακή πράξη: «ο νομικά ενήλικος εργάτης αντιπαρατίθεται ως εμπορευματοπωλητής στον κεφαλαιοκράτη» (Κ/1: 268). Υπό αυτό το πρίσμα παρατηρείται μια τυπική ισοδυναμία καθώς και οι δύο τίθενται ως ιδιοκτήτες:

---

¹¹ Για μια περαιτέρω ανάλυση της προοπτικής πολιτικής βίας, πρβλ. Ν. Φωλίνας, *Επανάσταση & Χειραφέτηση. Προβλήματα συγκρότησης και κριτικής*

της συνείδησης στο Κεφάλαιο του Marx, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2024, υποκ. 2.1.4.

ο κεφαλαιοκράτης, που διαθέτει τα μέσα παραγωγής συμφωνεί με τον εργάτη, που διαθέτει το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη, να εργαστεί ο εργάτης έναντι ενός μισθού. Στην παραγωγή όμως, ο κεφαλαιοκράτης συνεχίζει να διαθέτει την ισχύ που προέκυψε από την συμβολαιακή πράξη και ως εκ τούτου να είναι ενεργό δικαϊκό υποκείμενο. Από την άλλη ο εργάτης φαίνεται να μην μπορεί να συνεχίσει να είναι ενεργό δικαϊκό υποκείμενο καθότι είναι πλέον αντικείμενο προς εκμετάλλευση (δουλεύει τρεις ημέρες αντί για μία). Έτσι, ο εργάτης από ενεργό δικαϊκό υποκείμενο με δικαιώματα, ισότητα, ελευθερία και ιδιοκτησία της εργασιακής του δύναμης μετατρέπεται στην παραγωγική διαδικασία σε αντικείμενο εκμετάλλευσης, εξακολουθώντας ωστόσο να διατηρεί το πέπλο του δικαϊκού υποκειμένου. Το γεγονός ότι ο εργάτης δεν είναι ενεργό δικαϊκό υποκείμενο δεν σημαίνει ότι δεν είναι δυνάμει δικαϊκό υποκείμενο· το δυνάμει γίνεται ενεργεία όταν και μόνο όταν λόγω πείρας της κεφαλαιακής εκμετάλλευσης ορθώνει το ανάστημά του και διεκδικεί – γίνεται με άλλα λόγια υποκείμενο διεκδίκησης (τόσο πολιτικής όσο και δικαϊκής): «Ξαφνικά όμως ορθώνεται η φωνή του εργάτη, η οποία είχε βουβαθεί μέσα στη θύελλα και στην ορμή της παραγωγικής διαδικασίας» (Κ/1: 205). Η εργατική τάξη φαίνεται να είχε πειστεί ότι η υπέρμετρη παραγωγή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής θα

μπορούσε να την ωφελήσει και την ίδια αφού «είχε εξαπατηθεί από τον ορυμαγδό της παραγωγής» (Κ/1: 248). Επειδή κάτι τέτοιο δεν συνέβη, δηλαδή όλος αυτός ο πλούτος δεν ευνόησε την ίδια αλλά την υπέβαλε σε περαιτέρω εκμετάλλευση, η εργατική τάξη διακόπτει ξαφνικά αυτήν τη λογική εξαπάτησης. Η μαρξική κριτική επισημαίνει ότι η μετάβαση από αντικείμενο εκμετάλλευσης σε υποκείμενο διεκδίκησης πραγματοποιείται όταν το εργασιακό υποκείμενο αξιοποιεί τη γλώσσα των δικαιωμάτων: «ο εργάτης προασπίζει το δικαίωμά του ως πωλητής όταν θέλει να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα σε ένα καθορισμένο κανονικό μέγεθος» (Κ/1: 206). Τα δικαιώματα επομένως αναδεικνύονται ως η μοναδική κανονιστική μορφή, η οποία δίνει τη δυνατότητα στον εργάτη να υπερασπιστεί τον εαυτό του και να αντιπαρατεθεί με ίσους όρους, δηλαδή ως δικαϊκό υποκείμενο, στην έτερη πλευρά της συμβολαιακής πράξης, δηλαδή στον κεφαλαιοκράτη.

Η προσφυγή στη γλώσσα των δικαιωμάτων από πλευράς εργάτη και από πλευράς κεφαλαιοκράτη όχι μόνο δεν καταφέρνει να επιλύσει το πρόβλημα του καθορισμού της εργάσιμης ημέρας, αλλά παράγει τη βία μεταξύ του εργάτη και του κεφαλαιοκράτη. Αν και τα δικαιώματα και η γλώσσα των δικαιωμάτων είναι το μόνο αξιακό μέσο με βάση το οποίο

δύνανται οι δύο πλευρές να επικοινωνήσουν, σύμφωνα με τον Μαρξ δεν επιλύεται το πρόβλημα. Από τη μία ο κεφαλαιοκράτης «επιδιώκει να αποκομίσει το μεγαλύτερο δυνατό όφελος από τη χρηστική αξία του εμπορεύματός του» (Κ/1: 204-205), ενώ από την άλλη ο εργάτης μιλώντας στον κεφαλαιοκράτη επισημαίνει: «[α]παιτώ την κανονική εργάσιμη ημέρα διότι απαιτώ την αξία του εμπορεύματός μου, όπως κάθε άλλος πωλητής» (Κ/1: 206). Αυτή η επικύρωση των δικαιωμάτων των δύο πλευρών από το νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής και η αντινομία που προκύπτει δείχνει ότι αυτός ο νόμος δεν μπορεί να επιλύσει το πρόβλημα. Άρα, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι το δίκαιο εν προκειμένω γίνεται τροχοπέδη στη διαδικασία της εμπράγματης σχέσης κεφαλαίου εργασίας.

Στο ίδιο επίπεδο ανάλυσης και παρά τη δυσκολία την οποία δεν μπορούν να υπερβούν τα δικαιώματα και η γλώσσα τους, ο Μαρξ κλείνει το εν λόγω κεφάλαιο περί εργάσιμης ημέρας με αναφορά στη νομική κρατική ρύθμιση ως μορφή κοινωνικού ελέγχου.¹² Σε αυτό το σημείο παρατηρείται για πρώτη φορά

---

¹² S. Tombs, «Social Justice and the Limits of Regulation: The Enduring Insights of Marx's Capital», στο F. Gordon & D. Newman (επιμ.), *Leading Works in Law and Social Justice*, Λονδίνο: Routledge, 2021.

¹³ Διαφορετικά ειπωμένο και με τα λόγια του Μαρξ, «[Τ]ο κεφάλαιο είναι νεκρή εργασία η οποία ζωογονείται σαν το βρικόλακα μέσα από την

στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου η ευθυγράμμιση ενός κρατικού νόμου, άρα μιας δικαϊκής ρύθμισης με τα συμφέροντα της εργατικής τάξης. Με άλλα λόγια, ο κρατικός νόμος συνειδητά καθορίζει την εργάσιμη ημέρα (Κ/1: 268). Υπό αυτό το πρίσμα, ο νόμος αποκτά τα χαρακτηριστικά μιας καθολικής κοινωνικής συνείδησης, η οποία αποσκοπεί να διασφαλίσει τη συνεκτικότητα του κοινωνικού ιστού, ακριβώς επειδή έχει καταλάβει ότι πρέπει να περιορίσει την ορμή του κεφαλαίου για υπερεργασία.¹³ Το ευρύτερο κοινωνικό συμφέρον, δηλαδή, απαιτεί την αντίστοιχα ευρεία σύγκλιση των ενεχομένων στην κεφαλαιακή σχέση. Η διαδικασία διεκδίκησης δίδει στην εργατική τάξη την ικανότητα αφενός να αναδείξει την αντιφατικότητα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας (από το επίπεδο της επιφάνειας, στο οποίο επικρατούν η τυπική καθολική ισότητα, στο επίπεδο του βάθους -την παραγωγή- στην οποία επικρατεί η εκμετάλλευση) αφετέρου να οδηγήσει στη συγκρότηση μιας νομικής καθολικής ρύθμισης για τον έλεγχο των όρων παραγωγής μέσα από μια κοινωνική

απομύζηση ζωντανής εργασίας και ζει τόσο περισσότερο, όσο περισσότερο απομυζά». Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, επιμ. Θ. Γκιούρας & Θ. Νουτσόπουλος, Αθήνα: ΚΨΜ, 2016, Κ/1: 204.

συνείδηση.¹⁴ Υπό αυτό το πρίσμα, και κλείνοντας την προβληματική του δικαίου, όπως θεματοποιείται με βάση τη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας, απορρέει, από όσα έχουν αναφερθεί, ότι το δίκαιο και η δικαιοσύνη στον Μαρξ δεν είναι απαίτηση για μια καλύτερη διανομή αλλά είναι όρος-προϋπόθεση ώστε να τεθούν τα θεμέλια για μια άλλου τύπου συγκρότηση κοινωνικής συνείδησης.

Βήμα 3^ο: Παραγωγή σχετικής υπεραξίας

Ενώ στην ενότητα για την παραγωγή απόλυτης υπεραξίας ζητήματα δικαίου εξετάζονται ειδικά στο κεφάλαιο περί εργάσιμης ημέρας, στην ενότητα για την παραγωγή σχετικής υπεραξίας δεν απαντάται αντίστοιχο κεφάλαιο. Υπάρχουν ωστόσο ορισμένα υποκεφάλαια στο κεφάλαιο 13 περί μηχανημάτων, στα οποία επανέρχεται η προβληματοθεσία του νόμου: «Η εργοστασιακή νομοθεσία, αυτή η πρώτη συνειδητή και σχεδιασμένη αντίδραση της κοινωνίας στην αυτοφυή μορφή της παραγωγικής διαδικασίας της, είναι ... εξίσου ένα

---

¹⁴ Σύμφωνα με τον Bourgeois, η μαρξική κριτική αποδέχεται τα δικαιώματα ως αξίες από την σκοπιά της εργατικής τάξης. Βλ. B. Bourgeois, *Φιλοσοφία και δικαιώματα του ανθρώπου: από τον Καντ ως τον Μαρξ*, μτφρ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2000, 148–150. Για τον Αγγελίδη, κρίνεται ως σημαίνουσα η «αξίωση αναπροσδιορισμού του πλαισίου των ανθρωπίνων

αναγκαίο προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας όσο και το βαμβακερό νήμα, οι selfactors και ο ηλεκτρικός τηλεγράφος» (Κ/1: 442). Υποστηρίζω ότι η επανάκαμψη του ζητήματος της εργοστασιακής νομοθεσίας αφενός αναβαθμίζει τη σημασία του ίδιου του νόμου για την εργάσιμη ημέρα και αφετέρου σχετίζεται με αξιακά περιεχόμενα που προεικάζουν τον ορίζοντα της χειραφέτησης και τα οποία συνδέονται με τις υπόλοιπες, έστω και αναιμικές ακόμα στον ορίζοντα του Μαρξ, όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος, ρήτρες της νομοθεσίας αυτής.

Η αναβάθμιση της σημασίας του νόμου παρατηρείται πολλαχώς εντός του κειμένου, το οποίο παραπέμπει σε αντιστοιχήσεις με διαφορετικές διαδικασίες νοηματοδότησης αξιακών περιεχομένων εντός του τόπου της παραγωγής. Τούτο σημαίνει, ότι εξετάζοντας τη δυναμική των παραγωγικών δυνάμεων στην παραγωγή σχετικής υπεραξίας, ο Μαρξ εντοπίζει ασυμβατότητες και ασυνέχειες μορφών παραγωγής, όπως είναι η ταυτόχρονη ύπαρξη βιομηχανιών από κοινού με βιοτεχνίες και οικοτεχνίες και μάλιστα οι τελευταίες να αποπειρώνται να

δικαιωμάτων», κάτι το οποίο προϋποθέτει την αλλαγή του επιπέδου ανάλυσης της μαρξικής κριτικής, όπως θα επιχειρήσω να δείξω στην επόμενη ενότητα. Βλ. Μ. Αγγελίδη, *Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική*, Αθήνα: Στοχαστής, 2008, 199.

προσεγγίσουν τα επίπεδα του όγκου παραγωγής της πρώτης. Είναι παραπάνω από σαφές ότι από τη μία προκύπτει τρομακτικός βαθμός εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, ενώ από την άλλη ο νόμος καθίσταται αναγκαίος για να δράσει σε αυτές τις μορφές παραγωγής, τις οποίες η μαρξική κριτική χαρακτηρίζει ως «χάος μεταβατικών μορφών» (Κ/1: 434). Ειδικότερα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι αυτές οι μορφές αποκρύπτουν τη διαλεκτική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, καθότι παράγουν συνθήκες εργασιακής εξαθλίωσης και ηθικής εξαχρείωσης, ακυρώνοντας παράλληλα τις «θετικές στιγμές του εργοστασιακού συστήματος» (Κ/1: 436). Για την άρση αυτών των μεταβατικών μορφών (βιοτεχνία, οικοτεχνία) και την επικράτηση της βιομηχανίας, βασικό ρόλο διαδραματίζει ο κρατικός νόμος: «Αυτή η αυτοφυώς αναπτυσσόμενη βιομηχανική επανάσταση επιταχύνεται τεχνητά μέσω της επέκτασης των εργοστασιακών νόμων σε όλους τους κλάδους στους οποίους εργάζονται γυναίκες, νεαρά άτομα και παιδιά» (Κ/1: 436). Ο νόμος εδώ αποδεικνύεται σωτήριος τόσο για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αφού ευνοεί την (μη ρυθμισμένη ως σχεδιασμένη κεντρικά) ανάπτυξη της βιομηχανίας όσο και για την ίδια την εργατική τάξη αφού ρυθμίζεται το καθεστώς εργασίας γυναικών, νεαρών ατόμων

και παιδιών. Η ρύθμιση του καθεστώτος εργασίας αυξάνει τη συσφαίρωση των εργατών, κάτι το οποίο με βάση τις αναλύσεις για τη συνεργασία στο σχετικό κεφάλαιο του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου θεωρείται κρίσιμο για τη διαμόρφωση μιας χειραφετημένης κοινωνικής συνείδησης. Από την άλλη, επανερχόμενο στις υβριδικές μορφές παραγωγής (βιοτεχνία, οικοτεχνία) το μαρξικό κείμενο καταλήγει ρητά σχετικά με το νόμο ότι είναι αυτός που διαλύει αυτές τις μορφές εξαθλίωσης και εξαχρείωσης: «Αναφορικά όμως με τις ενδιάμεσες μορφές ανάμεσα στη βιοτεχνία και την οικοτεχνία, όπως και αναφορικά με αυτή την τελευταία, χάνεται το έδαφος κάτω από τα πόδια τους με τον περιορισμό της εργάσιμης ημέρας και της παιδικής εργασίας [...]. Κανένα φαρμάκι δεν εξοντώνει ζιζάνια με πιο σίγουρο τρόπο από ό,τι ο Νόμος περί Εργοστασίων» (Κ/1: 437). Άρα, ο νόμος έχει ένα ειδικό βάρος στους όρους διαμόρφωσης της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης αλλά και, πιο κομβικό, στους όρους εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης.

Από την άλλη, η προοπτική του κρατικού νόμου δίνει στην μαρξική κριτική τη δυνατότητα να αποκαλύψει εκ νέου (ή καλύτερα αναβαθμισμένα) την δομική υποκρισία του κεφαλαίου. Ειδικότερα, το κεφάλαιο επικαλείται οποιασδήποτε φύσης και υφής «τεχνικά εμπόδια» και «επιχειρηματικές

συνήθειες», ώστε να κατορθώσει να αντισταθεί στην εισαγωγή νόμων για τον τόπο της παραγωγής. Τα συγκεκριμένα εμπόδια και οι συγκεκριμένες συνήθειες στην πραγματικότητα αποκαλύπτουν, πέρα από τη δομική υποκρισία και τα δομικά όρια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Με άλλα λόγια, τα εμπόδια και οι συνήθειες αυτές συνιστούν «φυσικά όρια» της παραγωγής» (Κ/1: 440), σύμφωνα με τους κεφαλαιοκράτες. Ο νόμος, επομένως και το δίκαιο εν γένει έχει τη δυναμική αποκάλυψης των σημείων εκείνων του κεφαλαίου, τα οποία μπορούν να φανερώσουν τα όρια και άρα τις αδυναμίες (σε προέκταση προφανώς) της κεφαλαιοκρατίας. Τα όρια και οι δυνάμει αδυναμίες εμφανίζονται με τη μορφή της κεφαλαιοκρατικής υποκρισίας, η οποία πρώτον αφορά την έννοια φύσης και συνήθειας. Το κεφάλαιο, παραβιάζοντας με συστηματικό τρόπο τα ρυθμισμένα όρια της εργάσιμης ημέρας (που έχουν κατακτηθεί μέσα από τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης), μετατρέπει τη δεύτερη φύση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε πρώτη (οι συνήθειες του κεφαλαίου γίνονται φυσικά όρια). Κατά δεύτερον, εδώ φαίνεται ότι ενώ ο νόμος αξιώνεται από τους κεφαλαιοκράτες ως τιμωρία στο έγκλημα (Κ/1: 690) παράλληλα ο νόμος απορρίπτεται ως συνειδητή ρύθμιση της παραγωγής, που προεικάζει μια

διαφορετική κίνηση, αντίστροφη από την αυτοφυή ανάπτυξη του βιομηχανικού συστήματος.

Η τελευταία παράγραφος του υποκεφαλαίου περί εργοστασιακής νομοθεσίας κλείνει με την ακόλουθη διατύπωση: «Μαζί με τις σφαίρες της μικροεπιχείρησης και της οικοτεχνίας εξολοθρεύει τα τελευταία καταφύγια των “υπεράριθμων” και, έτσι, τη μέχρι τότε δικλίδα ασφαλείας του συνολικού κοινωνικού μηχανισμού» (Κ/1: 462). Αυτό δείχνει ότι ο νόμος δεν μπορεί παρά να είναι το μόνο μέσο για να αμφισβητηθεί από την εργατική τάξη αυτή η δικλίδα ασφαλείας του ίδιου του καπιταλισμού. Τούτο φανερώνει μια κομβική πτυχή του δικαίου, η οποία έχει να κάνει με τη φανέρωση των αδυναμιών του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Βέβαια, και με δεδομένο ότι σε πραγματολογικό – ιστορικό επίπεδο ανάλυσης, η πραγματικότητα και η ιστορία η ίδια διαμορφώνονται αναγκαία μικτά, αυτή η προοπτική φανέρωσης της αδυναμίας του καπιταλισμού από το νόμο ή της δυνατότητας υπέρβασης της μικτής ιστορικότητας των μορφών παραγωγής δεν μπορούν να έχουν άμεση παρέμβαση στην διαμόρφωση της ιστορίας και της κοινωνίας· όλες οι προαναφερθείσες ‘λειτουργίες’ μπορούν να χαρακτηριστούν ως

«τάση» για τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να στοχαστούμε τη διαμόρφωση του κοινωνικού.

Σε αυτή την κατεύθυνση μπορεί να τεθεί το ζήτημα του δικαίου ως μορφή παρέμβασης που ανοίγει το πεδίο για τον αναστοχασμό επί του προβλήματος της εξουσίας της εργατικής τάξης. Στο επίπεδο ανάλυσης της παραγωγής σχετικής υπεραξίας (δηλαδή της μεγάλης βιομηχανίας), το δίκαιο ως εργοστασιακή νομοθεσία παρουσιάζεται ως κρίσιμο στοιχείο για την ίδια την εξουσία της εργατικής τάξης. Προς υποστήριξη αυτής της θέσης, θα αξιοποιήσω το σημείο του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου στο οποίο το μαρξικό κείμενο θέτει ρητά το ζήτημα της κατάληψης της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη (Κ/1: 449) και, εν συνεχεία, την παραγωγή αξιακών περιεχομένων από την παρέμβαση της εργοστασιακής νομοθεσίας, κάτι το οποίο γίνεται σαφές όταν ο Μαρξ αναφέρεται στην «ανάμιξη στα δικαιώματα εκμετάλλευσης του κεφαλαίου» (Κ/1: 449). Αυτός ο μετριασμός της εκμετάλλευσης του και του δικαιώματος σε αυτή από το κεφάλαιο δύνανται να παρουσιάσουν έναν χάρτη αξιών, οι οποίες να συνδέουν υλιστικά το παρόν με δυνατότητες του μέλλοντος.

Η «αναπόφευκτη κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη» (Κ/1: 449), μπορεί εύλογα να κριθεί ως ο *par excellence* στόχος της εργατικής τάξης από τη σκοπιά της μαρξικής κριτικής στο Κεφάλαιο. Προφανώς η κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας προϋποθέτει μια σειρά από όρους για να καταλήξει να συνδεθεί με το ζήτημα του δικαίου. Με άλλα λόγια, η κρίσιμη προϋπόθεση είναι η επανάσταση στις παραγωγικές δυνάμεις καθώς «η μεγάλη βιομηχανία διέρρηξε το πέπλο που απέκρυπτε από τον άνθρωπο τη δική του κοινωνική παραγωγική διαδικασία» (Κ/1: 447). Αυτή η διαφωτιστική κίνηση προκύπτει υλικώ τω τρόπω και πιο συγκεκριμένα από τις ιστορικές μεταβολές που συντελούνται στην παραγωγική διαδικασία. Αυτή η αναπτυγμένη παραγωγική διαδικασία, αν αναλυθεί στα βασικά της μέρη και πέραν της αντικειμενοποιημένης παραγωγικής διαδικασίας απαιτεί και ένα εργασιακό υποκείμενο το οποίο να εναρμονίζεται με την εν λόγω διαδικασία. Ωστόσο, το γεγονός ότι η εργατική τάξη αναπτύσσεται ως εργασιακό υποκείμενο επειδή μαθαίνει από την παραγωγική διαδικασία, δεν σημαίνει ότι αναπτύσσει και μια συνείδηση που να στοχάζεται την ιδιοποίηση των όρων παραγωγής. Τούτο, με άλλα λόγια, σημαίνει ότι ενώ υπάρχει η αμιγώς υλική πραγματικότητα, δεν συγκροτείται αυτόματα και η υποκειμενική πραγματικότητα, αλλά μόνο ως δυνατότητα. Σε

αυτό το δίπολο εισρέουν διαμεσολαβήσεις, μια εκ των οποίων είναι και αυτή του δικαίου.

Το δίκαιο, ο νόμος και η διαδικασία με την οποία αυτός προκύπτει, δηλαδή η πολιτική διεκδίκηση, δύναται να λειτουργήσει ακριβώς υπό το πρίσμα της σύνδεσης των αντικειμενικών όρων με τη συνειδησιακή τοποθέτηση του εργασιακού υποκειμένου. Η διαδικασία για την επιβολή του νόμου φαίνεται να λειτουργεί η ίδια ως άρση του πέπλου της εκμετάλλευσης, από αγώνας δηλαδή ενάντια στη μηχανή σε αγώνα ενάντια στους «εκμεταλλευτές» τους (Κ/1: 461). Κατ'αντιστοιχία η νομική μείωση του εργάσιμου χρόνου ενοποιεί την εργατική τάξη, δεδομένου ότι συνιστά οριζόντιο αίτημα και έτσι δύναται να υπερβεί τις διαιρέσεις και διασπάσεις των συμφερόντων του εργασιακού υποκειμένου, ενώ, τέλος, ο νόμος φέρει τη βασική ευθύνη για την εξολόθρευση του χάους των μεταβατικών-υβριδικών μορφών, οι οποίες με τη σειρά τους συνιστούν και τη δικλίδα ασφαλείας του κεφαλαίου.¹⁵ Με άλλα λόγια, φαίνεται σαν να μην είναι δυνατή οιαδήποτε αναστοχαστική σκέψη για την υπέρβαση του

κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, χωρίς την κανονικοποίηση της σχέσης του εργάτη με το αντικείμενο της εργασίας του.

Τέλος για το νομιμοποιητικό χαρακτήρα του δικαίου που συμβάλλει στην κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη στη μαρξική κριτική, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, λόγω του χαρακτήρα του συγκεκριμένου μαρξικού κειμένου, ότι έχει έναν ανοιχτό χαρακτήρα ή ότι το δίκαιο λειτουργεί ως αίτημα προς υλοποίηση, το οποίο δεν μπορεί να υλοποιήσει το ίδιο. Στο Κεφάλαιο ο Μαρξ επιδίδεται στην επανανοηματοδότηση (μάλλον ρεφορμιστικών) πολιτικών πρακτικών, οι οποίες όμως δύναται να διαδραματίσουν κομβικό ρόλο στην οργάνωση της εργατικής τάξης. Για παράδειγμα, η ενιαιοποίηση της εργατικής τάξης κατά τη διάρκεια διεκδίκησης των ορίων για την εργάσιμη ημέρα συμβάλλει στην διαδικασία διαμόρφωσης ταξικής συνείδησης, μέσα από τη δικαϊκή διεκδίκηση. Ένα άλλο παράδειγμα, είναι οι υγειονομικές ρήτρες στις οποίες αναφέρεται η μαρξική κριτική και οι ρήτρες ασφαλείας για την εργατική τάξη στον τόπο της

---

¹⁵ Ν. Φωλίνας, *Επανάσταση & Χειραφέτηση. Προβλήματα συγκρότησης και κριτικής της συνείδησης στο Κεφάλαιο του Marx*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2024, 248.

παραγωγής δείχνουν ακριβώς ότι αφενός μεν είναι απαραίτητη η ρύθμιση της ορμής του κεφαλαίου για ζωντανή εργασία, αφετέρου δεν έχουν τη δυναμική να υλοποιήσουν το αίτημα της κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας. Η σύμπλεξη του αιτήματος για δίκαιο με το αίτημα για την πολιτική εξουσία της εργατικής τάξης δεν παραβλέπει ότι οι δικαϊκές/νομικές μεταρρυθμίσεις και τα όριά τους είναι σαφή· πλην όμως αναγκαίες για τη διαμόρφωση του πεδίου πάλης της εργατικής τάξης. Ενδεικτικά ο Μαρξ αναφέρει: «αυτός ο τομέας [εφαρμογής] του Νόμου περί Εργοστασίων δείχνει με σαφήνεια πώς ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής σύμφωνα με την ουσία του αποκλείει πέρα από ένα ορισμένο σημείο κάθε έλλογη βελτίωση» (Κ/1: 443). Η νομική ρύθμιση συνιστά σαφώς έλλογη βελτίωση, πλην όμως αυτή αποκλείεται με βάση την ουσία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ως εκ τούτου το δίκαιο μπορεί να λειτουργήσει τροχιοδεικτικά, δεν μπορεί όμως να υλοποιήσει η ίδια την πορεία προς την έφοδο στον ουρανό: το αίτημα για εξουσία ενέχει το αίτημα για άλλου τύπου δίκαιο, δεν εξαντλείται όμως στο τελευταίο.

Συμπεράσματα

Στο παρόν άρθρο επιχείρησα να θεματοποιήσω προβλήματα δικαίου στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου. Εν πρώτοις ανέδειξα τους όρους γένεσης του δικαίου μέσα από τη συμβολαιακή πράξη σε επίπεδο κυκλοφορίας. Αυτού του τύπου η πράξη δείχνει ότι το δίκαιο αφενός μεν έχει το χαρακτήρα δυνατότητας συγκρότησης δικαϊκών υποκειμένων (προσώπων), αφετέρου δε δεν μπορεί να κωδικοποιηθεί ολοκληρωτικά σε επίπεδο νόμων και ρυθμίσεων, αφού φαίνεται ότι σύμφωνα με τον Μαρξ κάτι θα ξεφεύγει αυτής της κωδικοποίησης. Σε δεύτερο χρόνο έδειξα ότι το δίκαιο ενώ στο επίπεδο της κυκλοφορίας είναι παράγοντας ειρήνευσης, όταν εφάπτεται με το περιεχόμενο της κεφαλαιακής σχέσης (την εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης) μετατρέπεται σε μήτρα παραγωγής βίας, καθότι τόσο ο κεφαλαιοκράτης όσο και ο εργάτης μιλούν τη γλώσσα του δικαίου και των δικαιωμάτων. Αυτή η συγκρότηση των δικαϊκών υποκειμένων στην κυκλοφορία αντιστρέφεται στον τόπο της παραγωγής, και δείχνει από τη μία ότι το δίκαιο είναι εύθραυστο εργαλείο για την συντήρηση ενός συνεκτικού κοινωνικού ιστού, από την άλλη όμως συνιστά και κρίσιμο φορέα αξιακών περιεχομένων, κάτι που παρατηρούμε όταν ο νόμος τοποθετείται από τη σκοπιά της σύνολης κοινωνίας ρυθμίζοντας την εργάσιμη

ημέρα. Σε τρίτο χρόνο έδειξα ότι το δίκαιο στη διαδικασία παραγωγής σχετικής υπεραξίας ‘αναβαθμίζεται’ αφού αποκαλύπτει τη δυνατότητα παρέμβασης στην κεφαλαιοκρατική παραγωγική διαδικασία, όταν ρυθμίζει το χάος των παραγωγικών μεταβατικών μορφών (δηλαδή τις υβριδικές μορφές παραγωγής, όπως η βιοτεχνία και η οικοτεχνία στον αναπτυγμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής) αλλά και όταν αποκαλύπτει τόσο την υποκρισία όσο και τις δικλίδες ασφαλείας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Τέλος, συνδέω το πρόβλημα του δικαίου με την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας της εργατικής τάξης δείχνοντας ότι οι δικαϊκές ρυθμίσεις συνιστούν αναγκαίο κόμβο αξιοποίησης για εσωτερικές μεταρρυθμίσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, εντούτοις η μαρξική κριτική δεν μπορεί παρά να δείξει τον περιορισμένο χαρακτήρα αυτών των μεταρρυθμίσεων. Ως εκ τούτου, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η προσέγγιση του Μαρξ για το δίκαιο συναρτάται από την σύνδεσή του με τον αγώνα της εργατικής τάξης για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας, και ως εκ τούτου από αυτή τη σύνδεση μπορούν να εξαχθούν προβλήματα δικαίου —τουλάχιστον στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου. Η μαρξική κριτική φάνηκε, καταλήγοντας, να μην διστάζει να αποκαλύψει τις δομικές αδικίες, με βάση τα κριτήρια

των ίδιων των κεφαλαιοκρατών, τα οποία συνιστούν και τον όρο αναπαραγωγής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής (για παράδειγμα η δικλείδα ασφαλείας του καπιταλισμού στηρίζεται σε κάτι που οφείλει να ρυθμιστεί νομικά). Οι αναλύσεις του Κεφαλαίου δείχνουν επομένως ότι το δίκαιο δεν είναι κάτι παροδικό και συμπτωματικό αλλά είναι καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση των όρων αναπαραγωγής (και στοχασμού της ανατροπής του ίσως) του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.